

NO EN VAN TORNAR

Exili i emigració dels hospitalencs a Amèrica
(1937-1965)

Enric Gil Meseguer

recerques6

No en van tornar

**Exili i emigració dels hospitalencs a Amèrica
(1937-1965)**

**Col·lecció
RECERQUES**

6

No en van tornar

**Exili i emigració dels hospitalencs a Amèrica
(1937-1965)**

Enric Gil Meseguer

Producció: Ambar Comunicació, SL (ambar@periodistes.org)
Edició: mecenix.com ©
Assessorament lingüístic: A.Fort
Disseny de la coberta: Creators
Impressió: ServicePoint

© dels textos: Enric Gil Meseguer
© d'aquesta edició
Centre d'Estudis de l'Hospitalet
Av. Josep Tarradellas, 44. (Espai Molí)
08901 L'Hospitalet de Llobregat
Tel: 93 338 60 91
A-e: celh@celh.cat Web: www.celh.cat

Primera edició: juny de 2014
ISBN: 978-84-937806-5-4
Dipòsit legal: B 13399-2014

La publicació d'aquesta obra ha rebut el suport de:

ambar
COMUNICACIÓ, SL

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra ha de comptar amb l'autorització escrita dels titulars de la propietat intel·lectual, excepte en el que la llei preveu expressament al respecte. La infracció d'aquests drets pot ser constitutiva de delictes contra la propietat intel·lectual (art. 270 i seg. del Codi penal). Tots els drets reservats.

A l'Hermi i el Taison, companys en el viatge més llarg, el de la vida

*Aquest llibre s'ha editat gràcies al suport de 56 amics i amigues
que han fet aportacions pecuniàries mitjançant el sistema mecenix.com.*

*L'autor agraeix ben sincerament a tothom les seves aportacions.
El sistema preveu fer esment en concret de les següents persones i entitats:
Diego Pérez, Cristina Sánchez, Josep Lluís Pérez,
Ateneu de Cultura Popular de l'Hospitalet,
Ricard Raquer, Joan Josep Pujadas, Jaume Botey, Pilar Massana,
Frederic Martínez i Alfonso López.*

*Un agraïment especial també al Supremo Consejo del Grado 33 para la
República de Chile, el Centre d'Estudis de l'Hospitalet
i l'empresa Ambar Comunicació, SL.*

SUMARI

INTRODUCCIÓ	11
PRIMERA PART. L'EXILI I L'EMIGRACIÓ DERIVATS DE LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA I DE LES CONDICIONS DE LA POSTGUERRA	15
1.1 CONDICIONS A L'HOSPITALET DURANT LES DÈCADES DE 1920 I 1930	
QUE EMMARQUEN I ORIGINEN L'EXILI I L'EMIGRACIÓ	17
1.1.1 ARriba LA SEGONA REPÚBLICA	19
1.1.2 LA GUERRA CIVIL	24
1.2 UNA INTRODUCCIÓ GENERAL A L'EXILI REPUBLICÀ	26
1.2.1 L'EXILI REPUBLICÀ EN EL SEU CONTEXT	29
1.2.2 LA DERROTA I LA FUGIDA: DE L'HOSPITALET A FRANÇA	33
1.2.3 LES CONDICIONS DELS EXILIATS A FRANÇA	36
1.2.4 LA MARXA A AMÈRICA	38
1.2.4.1 El cas de Mèxic	42
1.2.4.2 El cas de l'Argentina	43
1.2.4.3 El cas de la República Dominicana	45
1.2.4.4 El cas de Xile	46
1.2.4.5 El cas de Veneçuela	48
1.2.4.6 D'altres països: l'Equador, el Brasil, els Estats Units	48
SEGONA PART. CASOS ESPECÍFICS	51
2.1 L'EXILI POLÍTIC I SINDICAL	53
2.1.1 ALFONS LÓPEZ CAMACHO, NODRIDOR DE L'INTEL·LECTE	77
2.1.1.1 Exili a França, la República Dominicana i Mèxic	79
2.1.2 LA DOBLE VIDA D'AMADEU LLORENS FERRAN	84
2.1.2.1 La Guerra i l'exili	85
2.1.2.2 Dues famílies paral·leles	86
2.1.3 LAUREÀ LORCA LÓPEZ O EL PREU DE L'EXILI	88
2.1.4 ENRIC PLAYAN TERSOL, ÀLIES 'JULIO ROMA'	90
2.1.4.1 Cap a l'exili	93
2.1.4.2 Una nova vida a Mèxic	95
2.1.4.3 Adaptació i dificultats	96
2.2 L'EXILI MILITAR	101
2.2.1 ELS GERMANS DAVID I RAMON FIRMAS GIL	104
2.2.1.1 Participació a la Guerra Civil i posterior exili	104

2.2.1.2 L'arribada de David Firms a Xile	106
2.2.1.3 La vida a Xile	107
2.2.1.4 La trajectòria de David Firms a la maçoneria xilena	110
2.2.2 JAUME ISERN RABASCALL, DE LA FACULTAT DE MEDICINA AL FRONT DE GUERRA I A L'EXILI	111
2.3 L'EXILI DELS CIUTADANS	114
2.3.1 MESTRES A L'EXILI AMERICÀ	116
2.3.2 LA FAMÍLIA OCAÑA, SEVERINO CAMPOS I VICENÇ MARCET	120
2.3.2.1 Primer exili a França i retorn a la Catalunya republicana	121
2.3.2.2 Segon exili a França	124
2.3.2.3 La vida continua a Amèrica	126
2.3.2.4 La trajectòria de Severino Campos	128
2.3.3 LA PERIPÈCIA VITAL DE MARÍA GARCÍA TORRECILLAS	131
2.3.3.1 L'exili a França	133
2.3.3.2 L'exili a Mèxic	137
2.4 L'EXILI INFANTIL	142
2.4.1 AGUSTÍ GARULO (LÓPEZ) PUJOL I ANTONI LÓPEZ PUJOL, NENS DE MORÈLIA	146
2.4.1.1 La gènesi de l'expedició	146
2.4.1.2 La sortida i el viatge	150
2.4.1.3 Els anys mexicans (I): Morèlia	153
2.4.1.4 Els anys mexicans (II): la travessa pel país	157
2.4.1.5 La separació i el retorn a Espanya	161
2.4.1.6 Les conseqüències d'una decisió	164
2.5 MIGRACIONS PER CAUSES POLÍTICO-ECONÒMIQUES	169
2.5.1 EL DISSORTAT CAS DE JÚLIA GÓMEZ DOMÍNGUEZ	170
2.5.2 L'ÚLTIM DELS GERMANS VIVES CAMPOS	171
2.5.3 EL MATRIMONI MATEU-ROFES	172
2.5.4 ELS GERMANS FRANGIONI	173
2.5.5 LA FAMÍLIA BALLESTER-SÁEZ	176
2.5.6 JOAN AYMERICH I MARIA RIGAU	177
2.5.7 LA FAMÍLIA PÉREZ-ALARCÓN I LA TOMBA 493	178
2.5.8 PILAR DIEGO, UNA ANARQUISTA ARGENTINA AMB UN FALANGISTA ESPANYOL	181
2.5.9 JOAN MASMITJÀ, UNA VIDA AL VOLTANT DEL CICLISME A UNA BANDA I L'ALTRA DE L'ATLÀNTIC	186
2.5.10 ELS GERMANS PEIRÓ ARIZA, DE LA PRESÓ A L'ARGENTINA	188
2.5.11 ELS EMIGRANTS AL BRASIL	188
2.6 CASOS NO CONFIRMATS	195
2.7 CONCLUSIONS	197

NOTES	201
BIBLIOGRAFIA	225
ENTREVISTES I CONTACTES	227
ARXIU CONSULTATS	228
BASES DE DADES I PROCEDENCIA DE LES FOTOGRAFÍES	229
ANNEX 1	231
ANNEX 2	241

SEGONA PART

CASOS ESPECÍFICS

2.4 L'EXILI INFANTIL

Un dels exilis més colpidors en tot conflicte armat és el dels infants. Els nens i les nenes són desplaçats bé per allunyar-los dels escenaris de la batalla i dels perills de certes zones de la reraguarda, o bé tot fugint de la derrota. En tots els casos, la capacitat d'influir de l'infant és gairebé nul·la i són els seus progenitors els qui prenen la decisió d'aquest exili.

Al principi de 1937, la Guerra Civil ja estava clar que no era cosa de quatre dies. El bàndol franquista ja havia pres Badajoz, Sant Sebastià, Oviedo... La intervenció alemanya, italiana i soviètica també estava sobre el terreny. La batalla de Madrid ja havia viscut alguns dels episodis més virulents i el govern s'havia traslladat des de la capital fins a València. També l'Aragó i Andalusia eren fronts de guerra des de bon començament. D'altra banda, les noves tecnologies de la guerra podien portar la mort i la destrucció gairebé a qualsevol racó del país, la qual cosa feia potencialment vulnerable tota la població. I la repressió a la reraguarda havia deixat ja els primers orfes de la contesa.

Davant d'una situació que per a la població civil comportava repressió, bombardejos, fam i malalties, el Govern republicà es va plantejar la possibilitat d'evacuar els infants, i no només ja a zones allunyades dels fronts però dins de les mateixes fronteres, que és el primer que es va concretar, sinó a altres països aliats o neutrals. Estem parlant de les expedicions que amb caràcter oficial, a l'empare del Govern republicà, van marxar entre el setembre del 1936 i l'octubre del 1938. César Alcalà planteja que el Govern republicà tenia clar el que aconseguia amb aquesta mesura:

A los niños se les alejaba de los escenarios bélicos y se les mandaba a campamentos de vacaciones. Muchos de ellos, o no tenían padres, o estaban desaparecidos, o vivían en orfanatos. Evidentemente estaba la campaña propagandística. Y, finalmente, al no ser aptos para ningún tipo de esfuerzo bélico, era mejor enviarlos fuera y, así, sacarse un problema de encima³¹⁵

El cost econòmic i social de l'èxode podria semblar molt elevat, però la realitat dels esdeveniments a la zona nord del país va fer que les primeres expedicions, des d'Astúries, Cantàbria i el País Basc, no triguessin a organitzar-se i sortissin ja al principi del 1937.

En total, durant la guerra es van exiliar per aquesta via uns 34.000 nens i nenes, que van tenir com a destinacions Anglaterra, França, la Unió Soviètica, Dinamarca, Holanda, Bèlgica, Suïssa i Mèxic. Altres països com Suècia i Noruega van contribuir amb ajuda i, fins i tot, van implantar colònies a França, però no van acollir infants en el seu territori. Dels 34.000 infants

que van ser evacuats per aquest sistema, es calcula que al llarg de la següent dècada en van retornar poc més de 20.000 i que uns 13.700 no ho van fer.³¹⁶

Una altra de les circumstàncies en què força nens van travessar la frontera separats dels seus pares va ser durant la fugida dels últims dies de guerra a Catalunya. En aquell moment de desbandada, els infants que havien estat acollits en colònies escolars de pobles catalans allunyats dels bombardejos van ser evacuats cap a la frontera sense que els seus progenitors poguessin tenir l'opció d'anar a recollir-los abans de la fugida. Del cas de l'Hospitalet, Inocencio Salmerón ha recuperat la informació de dos casos de famílies de Collblanc-la Torrassa. Un és el dels cinc fills (dues nenes i tres nens) de les germanes Elena i Elisa Álvarez López.³¹⁷ En el moment de la retirada final, els cinc infants eren en unes colònies escolars a Vic, els van fer sortir cap a França i les mares els van perdre la pista. Les autoritats franquistes es van desentendre de la recerca i les famílies van haver de cercar l'ajut del consolat francès a Barcelona, gràcies al qual van saber que havien anat a parar en una localitat al nord del país. Els cinc van retornar fins a la frontera espanyola acompanyats d'una mestra, que els va lliurar a la Guàrdia Civil. Van passar sota la custòdia d'unes monges a l'hospici de Girona. Sense cap comunicació de les autoritats, només quan la més gran dels cinc, l'Anna, que tenia uns 14 anys, va aconseguir escriure una carta a casa, les dues mares van saber on podien anar a recuperar els seus fills. La separació havia durat més d'un any. L'altre cas és el dels germans Francesc i Esteve Batiste Marcos, que van ser allotjats pel mateix motiu en unes colònies del Prat de Llobregat i, finalment, portats al sud de França. Allà, més tard, i davant les opcions que els van plantejar de ser adoptats, anar a la Unió Soviètica o bé a Mèxic, ells van decidir tornar a casa seva, a l'Hospitalet. L'any 1958, l'Esteve va creuar de nou la frontera, d'amagat, però a França el van detenir i el van obligar a anar a la Legió Estrangera. Va morir el febrer del 1961 en acció de combat a Algèria.³¹⁸

També hi va haver infants que van poder sortir del país amb les seves famílies. La gran majoria ho va fer en els darrers mesos de la guerra, quan l'exèrcit franquista anava completant la conquesta del territori nacional, especialment durant el mes de febrer del 1939, moment en què cau el front de Catalunya i milers de refugiats creuen la frontera francesa. Però també en els anys posteriors a la guerra, durant la dècada de 1940 (sobretot a partir del 1945 quan finalitza la Segona Guerra Mundial) i fins i tot en la dècada de 1950, moltes famílies van sortir fora d'Espanya amb els seus fills. Hi havia raons polítiques, socials i econòmiques que van motivar l'exili, en una combinació que va dependre de cada cas però que va continuar arrossegant pares i infants lluny dels llocs d'origen, entre d'altres al continent americà.

Ara com ara, no hi ha xifres globals sobre el tema de la sortida d'infants a l'Hospitalet. Pel que fa als qui van anar a parar al continent americà puc parlar dels casos concrets que he anat trobant per diferents mitjans. Només en dos d'aquests casos els nens, que en aquest cas van viatjar a Mèxic, anaren sense els seus progenitors; la resta són infants que van marxar a l'exili amb els seus pares. En tots els casos van viatjar al continent americà previ pas per França.

Els dos primers nens són els germanastres **Agustí Garulo Pujol** i **Antoni López Pujol**, que van formar part d'una expedició organitzada a la zona republicana durant els primers mesos del 1937 i que, posteriorment, va donar lloc a un grup que es coneix com els 'Nens de Morèlia'

(analitzarem aquest cas amb més profunditat en el següent apartat). Pel que fa als infants que van viatjar a l'exili en companyia dels seus pares i/o mares, he confirmat uns quants casos de nens i nenes hospitalencs que després acabarien al continent americà. No es pot descartar que la relació que presento a continuació de casos confirmats en el continent americà sigui incompleta. I també cal advertir, lògicament, que n'hi van haver molts d'altres infants exiliats després de la Guerra Civil que es van quedar a Europa, especialment a França.

José Díaz Ávila, fill dels exiliats Mateo Díaz Soto i Soledat Ávila Cerezuola. Vivien al carrer Mas, a la Torrassa,³¹⁹ i van anar a parar a Mèxic. El nen hi va arribar amb la seva mare al principi de 1948, via Cuba. En el consolat mexicà a l'Havana van aconseguir el visat mexicà amb data de 4 de febrer, i fou així com van poder entrar a la capital federal per via aèria, el 17 de febrer. Els esperava Mateo Díaz Soto, un exiliat polític que vivia a la localitat de Puebla i que havia sortit d'Espanya l'any 1939.³²⁰

Helenio Campos Ocaña, el fill del mestre racionalista i dirigent de la FAI, Severino Campos Campos i de la també anarquista Igualtat Ocaña Sánchez, va arribar a la República Dominicana el juny del 1940, quan tenia tres anys. Després d'un llarg periple, ell i els seus pares van passar a Mèxic, on la família es va establir definitivament.³²¹ Aleshores, l'Helènio ja tenia nou anys. La seva cosina, **Violeta Marcet Ocaña**, filla de Vicenç Marcet i Alba Ocaña, va marxar seguint el mateix periple quan tenia sis anys, i també ho van fer dos cosins més, **Germinal** i **Helios Ocaña Rascón**, fills de Salvador i Juana. Posteriorment, s'hi van afegir els oncles **Floreal** i **Harmonia Ocaña Sánchez**, que encara tenien en aquell moment 17 i 15 anys, respectivament.

Angelita, Violeta y Eros Cano Martínez van emprendre l'exili al costat del seu pare, el regidor de la CNT Lluís Cano Pérez, i de la seva mare, Encarnación Martínez Sorroche. Van viure a Santo Domingo i a l'Equador. Quan van sortir d'Espanya tenien sis, cinc i dos anys, respectivament. A Santo Domingo va néixer el quart fill de la parella, l'Óscar, el 1940, i ja a l'Equador, el 1948 va néixer l'Helios, el cinquè.³²²

Palmira i Vida Playan, filles del també regidor cenetista Enric Playan i la seva companya, Agustina Puigfel. La primera devia tenir uns 11 anys quan van marxar amb els seus pares a l'exili, mentre que la segona en devia tenir uns 9. La família es va exiliar a Mèxic el 1939 i ja no va tornar a Catalunya.

Germán i Liberto Ayuso Cubells, fills d'Antoni Ayuso Melgarejo i de Mª Teresa Cubells Monclús, van marxar a la República Dominicana amb els seus pares l'any 1940. Un any més tard, la família es va establir de manera definitiva a l'Equador.

També Dídac López Rodríguez, regidor de la CNT i conseller d'Agricultura a l'Ajuntament de l'Hospitalet, va acabar exiliat. Se'n va anar al Brasil, després de la Segona Guerra Mundial, amb el seu fill, de qui en desconec el nom (? **López Ruiz**), i la seva dona, Anna Ruiz Montoya (també anarquista).³²³

Un altre polític hospitalenc, Rafael Domingo Recio, que va ser alcalde de la ciutat durant uns mesos del 1938, i la seva dona, Carmen Roca Grovito, l'any 1942 van marxar a l'exili a Mèxic. Els acompanyava el seu fill **Jordi Domingo Roca**, que en aquell moment tenia 11 anys, i la seva filla **Montserrat Domingo Roca**, que en tenia 17 anys.³²⁴

Font: AGNM

Jordi Domingo Roca, 1949.

Font: AGNM

Montserrat Domingo Roca, 1943.

El conseller d'Obres Públiques a l'Ajuntament, José Pujol Asencio, i la seva dona, Beatriu Suárez, van portar a l'exili mexicà el seu fill **José Pujol Suárez**, de 16 anys. El noi, nascut a Barcelona, ja especificava a la fitxa d'immigració mexicana que era mecànic.³²⁵

Felipe Sáez García, que va néixer a la maternitat d'Elna (a França) el març del 1940, es va exiliar a Mèxic amb la seva mare, María García Torrecillas, via Orà, l'estiu del 1942.³²⁶

A la Maternitat d'Elna també va néixer, al principi de gener del 1941, **Mario Roberto Vera García**, fill del regidor cenetista Llorenç Vera i de la seva companya, Antònia García. Quan la parella va marxar a l'exili, probablement l'infant encara no devia tenir ni un any.

També devia ser molt petit **Ícaro Xena Puig**. El fill del dirigent anarquista Josep Xena i de la seva companya, Harmonia Puig, devia tenir poc més d'un any quan va emprendre l'exili amb els seus pares, entre al final de 1939 i mitjan de 1940.

Progreso Alba Díaz tenia cinc anys quan el seu pare Just Alba Albert i la seva mare, Maria Díaz Meca, se'n van anar exiliats cap a Mèxic. Tots tres hi van arribar el juliol del 1939.³²⁷

I en una data desconeguda però en què molt probablement encara eren menors d'edat, **Jordi i Josep Ripoll Sauch**, fills de Josep Ripoll Masdeu i de Teresa Sauch Gili, van sortir amb els seus pares cap a Veneçuela. L'any 1940, quan van iniciar un primer exili a França, tenien 9 i 7 anys, respectivament. A Amèrica es van retrobar, cap al 1948, amb un cosí **Albert Ripoll Abella**, que també s'havia exiliat amb els seus pares primer al nord d'Àfrica, després a Veneçuela, quan ja tenia 11 anys, i una dècada després a l'Argentina.

Potser també van marxar a l'exili dos fills de Llorenç Martín Rodríguez i de la seva esposa, María Ramírez Bodos. Devien arribar a l'Argentina cap al desembre del 1939, però aquesta data no s'ha pogut confirmar.³²⁸

2.4.1 AGUSTÍ GARULO (LÓPEZ) PUJOL I ANTONI LÓPEZ PUJOL, NENS DE MORÈLIA

El juny del 1937 va arribar a Mèxic un grup de quasi mig miler de nens i nenes espanyols que amb el temps se'ls ha conegut com a 'Nens de Morèlia'. La majoria van viatjar sense familiars, tret d'aquells infants fills dels adults responsables de l'expedició. Anaven sota l'emparedat del Govern republicà espanyol i del Govern mexicà, que s'havia ofert a acollir-los, i sota la custòdia d'un grup de mestres, metges i infermeres. Aquest contingent de desplaçats van ser acollits pel Govern mexicà que encapçalava el president Lázaro Cárdenas, un dels principals valedors en l'escena internacional del Govern republicà espanyol. Aquest no va ser el primer grup d'infants expatriat de la Guerra Civil, però sí que va ser el primer a creuar l'Atlàntic per anar a parar a un país del continent americà.

La majoria dels 457 nens i nenes provenien de Barcelona (gairebé un 40% del total), Madrid (25%), Andalusia (12%) i València (9%). N'hi havia dos que eren germanastres i que vivien a l'Hospitalet, eren l'Agustí Garulo Pujol i l'Antoni López Pujol. L'Agustí tenia 11 anys quan va sortir de casa seva cap a Mèxic, i el seu germà en tenia 7. Els dos són vius a dia d'avui, i he pogut contactar amb el més gran, l'Agustí. La seva memòria sobre tots aquests anys m'aporta dades interessants i prou ajustades a com devien anar els fets; de vegades, però, es fa difícil seguir la línia temporal del seu llarg periple. Malgrat tot, amb l'ajuda de la bibliografia he pogut refer amb força garanties la cronologia d'aquella peripècia de joventut pel continent americà.

2.4.1.1 La gènesi de l'expedició

Almenys des del mes de març del 1937, quan la Guerra Civil Espanyola ja durava més de mig any, van aparèixer en els diaris de l'Espanya republicana uns anuncis on s'oferia als pares de família inscriure els seus fills en una expedició que tenia com a objectiu portar els infants a Mèxic, de manera temporal, lluny dels perills, de la fam i de les escassetats que comportava la guerra.³²⁹ En aquell moment, Barcelona ja havia estat bombardejada, com a mínim, en tres ocasions³³⁰ i mentre es formava l'expedició encara rebria l'impacte de les bombes una quarta vegada.³³¹ A l'Hospitalet, els primers bombardejos de la guerra daten també de l'abril del 1937 (un de confirmat el 27 d'abril i un de suposat el 16 d'abril), sense víctimes i amb pocs danys.³³²

Per tant, a la percepció que de la guerra i el seu desenvolupament podien tenir ja els pares interessats en aquella oferta, s'afegiren l'angoixa dels primers bombardejos sobre la població civil patits de molt a prop en aquells moments. Fins i tot podem citar també els efectes psicològics dels forts bombardeigs de Durango, el 31 de març de 1937 i, especialment, el de Gernika, que es va produir el 27 d'abril del 1937 i que va ser força difós a la premsa per la seva duresa i les seves greus conseqüències sobre la població civil.

Agustí Garulo Pujol i Antoni López Pujol eren germanastres. El primer era fill de Rafael Garulo Navarro, un perruquer mort a França (potser cap al 1927 o 1928, poc temps després d'haver nascut la criatura), i de la valenciana Teresa Pujol Forner. L'Antoni era fill d'un altre pare, Juan López Cánovas, que en el full del padró municipal de l'Hospitalet de 1940 figura com a nascut a Cuevas de Almanzora (Almeria) 61 anys abans; no hi trobem gaire dades pel que fa a

Agustí Garulo en una imatge recent a l'Hospitalet.

la professió, ja que només diu que era empleat. La Teresa i ell havien format parella cap al 1930, quan després de tornar ella de França es van conèixer (possiblement a Barcelona, on vivia la dona). Aquests dos nens formaven part d'una colla de sis infants. D'una banda, hi havia en Rafael i l'Eduard (fills d'en Rafael i la Teresa), que havien nascut entre el 1916 i el 1918 i, per tant, van arribar a viure la Guerra Civil en el front de batalla. En segon lloc, l'Agustí i l'Antoni, els petits, que encara són vius en el moment de redactar aquest estudi (els primers dos germans van morir ja fa temps). I finalment, trobem en Joan i l'Anita López Carvajal, fills del segon marit de la Teresa, Juan López Carvajal, amb una primera dona de la qual només en podem deduir el cognom. En la primera meitat de la dècada del 1930 tota la família se'n va anar a viure al carrer de la Creu Roja, de Collblanc, i va començar una llarga vinculació amb l'Hospitalet.³³³

L'esclat de la Guerra Civil els afecta de ple, ja que viuen a prop de l'església de Sant Ramon Nonat, una de les que patirà la violència revolucionària dels primers dies. L'Agustí, que el 1936 tenia tot just 10 anys, recorda l'estranyesa que li produïren en els primers dies del conflicte els indicis dels estralls i dels enfrontaments que trobava pel carrer:

Al comenzar la guerra, incendiaron la iglesia de San Ramón [Nonat, a la carretera de Collblanc, a uns 300 metres de casa seva]. Yo veía por la mañana zapatos, camisas tiradas por el suelo... y pensaba, aquí por la noche pasa algo.³³⁴

En la mentalitat d'infant de l'Agustí, els esdeveniments no passen desapercebuts, i fins i tot parla d'un cert grau de proximitat, primer a través del que li explicaven els pares:

Mi madre me dice, 'Agustín, delante del cine Alhambra hacen barricadas y se lían a tiros', y yo me iba allí, a chafardear, y mi padre me decía que me quitara de allí³³⁵

i després, fins i tot, presumptament sent testimoni directe d'alguns fets:

Después descubrí por dónde escaparon los curas [de Sant Ramon Nonat], en la misma esquina de la calle Creu Roja con la carretera [de Collblanc] estaba el túnel por donde se escaparon. Y yo me meto con los milicianos, y los milicianos me dicen 'chaval, fuera de aquí', y ellos tiraron a mano izquierda, o sea, para Pubilla Casas, que en aquel tiempo eran todo *bóviles*³³⁶

Els germans vivien en una zona sensible, gairebé a cavall de Collblanc i la Torrassa, un dels centres anarquistes més destacats de la ciutat. L'Agustí recorda que “desde donde yo vivía, a veces oía los tiros de cómo fusilaban a los curas”.³³⁷ Com a mínim, els pares simpatitzaven amb el Front Popular, no eren creients i tant el pare com els germans grans van combatre amb l'exèrcit republicà. A l'informe personal fet després de la guerra a un dels germans grans, Eduard Garulo, s'especifica —sempre segons els comentaris recollits entre els veïns— que era “de familia de ideas muy anarquistas” i en concret a aquest germà se l'adscriu com a simpatitzant de la FAI i de la CNT.³³⁸

Més enllà que la revolució entrés dins de casa o no, portes enfora els nens es troben amb un ambient amenaçador i potencialment perillós. Així, per exemple, l'Agustí recorda aquesta anècdota d'aquells primers mesos de contesa:

En mi casa no éramos creyentes, y un día se me ocurre coger un crucifijo del suelo [al carrer] y llevármelo a casa. Mi padre en cuanto lo ve me dice ‘tira eso a la basura que como te vean por ahí te van a dar un palizón!’³³⁹

Quan l'Agustí s'autodescriu com a infant, construeix el retrat d'un nen amb un important grau d'autonomia i de coneixença de realitats. Per exemple, recorda haver vist el primer mort als cinc anys, en la figura d'un germà seu (encara avui és capaç de descriure com anava vestit dins del fèretre) o haver anat sol, amb 10 anys, a veure l'homenatge popular a Bonaventura Durruti el dia de l'enterrament, a la rambla de Barcelona, al final de novembre del 1936: “fui yo solo, ¡estaba muy corrido yo!”.³⁴⁰ El seu germà, l'Antoni, quatre anys més petit, no devia tenir aquest grau d'independència.

En tot cas, va arribar un moment en què els pares van decidir allunyar els dos germans més petits d'un escenari com aquell perquè els bombardejos i les escassetats encara podien fer empitjorar més la situació. Segons el testimoni de l'Agustí, si més no a ell li van plantejar el fet i va tenir un cert marge per triar la destinació immediata d'un llarg exili. Així relata com la seva mare li va comentar:

Y un día me coge mi madre en la cocina y me dice: ‘Mira Agustín, se está poniendo la cosa muy fea, ya están bombardeando Barcelona y las fábricas, así que hemos pensado en que marchaseis a Rusia o a México’. Yo le dije que a México, porque al menos allí hablaban español!³⁴¹

L'anàlisi de la cita ens dóna informació interessant, tot i que aquest record cal que el prenguem amb la precaució que aconsella el pas de tant de temps. En primer lloc, ens indica que el pare potser ja no era al domicili familiar ja que és la mare la qui comunica al fill la decisió d'enviar-lo a l'exili. Sabem del cert que el pare va assistir a l'Escola Popular de Guerra número 1 per graduar-se com a tinent en campanya, un grau que se li va reconèixer en el butlletí oficial del Ministeri de Defensa el 28 d'agost de 1937, amb antiguitat de 3 de juliol i mentre esperava destinació.³⁴² Potser el pare ja s'havia enrolat a l'exèrcit uns mesos abans i tement que no seria a casa durant una llarga temporada, ja havia pres la decisió d'enviar els dos fills fora del país.

D'altra banda, les mencions als bombardejos confirmen, com ja hem comentat, que se n'havien produït, com a mínim, a Barcelona. Finalment, la disjuntiva sobre el país de destinació sembla versemblant atès que la primera expedició cap a la Unió Soviètica havia sortit del port de València el 21 de març de 1937.³⁴³ En aquest context es va produir la decisió familiar d'apuntar aquests dos nens hospitalencs, l'Agustí i l'Antoni, a l'expedició que s'anunciava de manera oficial a la premsa del moment.

La iniciativa solidària per organitzar l'expedició havia sorgit, en un primer moment, del Comitè Iberoamericano de Ayuda al Pueblo Español, format a Barcelona en els moments inicials de la Guerra Civil per activistes llatinoamericans de tendència esquerrana residents a Espanya. L'objectiu de promoure la solidaritat des de l'altra banda de l'Atlàntic amb el Govern republicà es va concretar, entre d'altres accions, amb la creació a Mèxic d'un Comitè de Ayuda a los Niños del Pueblo Español, una entitat que presidia Amalia Solórzano, l'esposa del president Lázaro Cárdenas. En l'àmbit internacional, Mèxic era un dels pocs aliats fermes del Govern republicà, i entre la gent d'aquí era un país que aixecava simpaties en aquells anys. A l'Hospitalet, fins i tot, es va arribar a crear durant la guerra el Centre Cultural Los Amigos de México, al barri de Collblanc.³⁴⁴

El Comitè Iberoamericano d'aquí va aconseguir, per mitjà del comitè mexicà, convèncer el president Cárdenas perquè col·laborés amb el Govern republicà, acollint de manera temporal un grup d'infants que, un cop acabada la guerra, havien de tornar a Espanya. Cárdenas va accedir a la petició i els dos governs, mitjançant el diplomàtic mexicà Ramón P. de Negri, van arribar a un acord de manera relativament senzilla, en part perquè de Negri, a l'hora de negociar-ne els termes amb els representants del govern espanyol, no s'hi va capficar gaire.³⁴⁵

El pla era formar un grup de 500 nens i nenes entre orfes i fills de combatents republicans, que poguessin aportar uns requisits mínims: un certificat mèdic, cinc fotografies, la petició formal dels pares, i que, a més, tinguessin tres anys, com a mínim, i quinze anys, com a màxim.³⁴⁶ De fet, fins i tot els organitzadors s'avenien a sufragar el cost del certificat mèdic i de les fotografies; pel que fa a les edats, crec que en un principi la franja era més reduïda i que es va anar ampliant progressivament fins que al final, fins i tot hi ha autors que així ho sospiten, es van acabar acceptant infants per sota dels tres anys i per sobre dels quinze. Això s'explica, en part, perquè el nombre previst d'infants no es va arribar a cobrir i finalment es va quedar en els 457.

Els nostres dos protagonistes van ser inscrits en una data que ignorem però que per deducció podria ser cap al final d'abril o al principi de maig de 1937. En la llista oficial de participants en l'expedició, però, trobem una dada que va marcar després negativament la vida del més gran, l'Agustí. Els dos germanastres apareixen a la llista amb els mateixos cognoms, com si fossin germans del mateix pare, és a dir, amb els cognoms López Pujol. Explica l'Agustí:

Mi madre no quería que supiéramos que éramos de padres diferentes, y por eso me puso el apellido de mi hermano pequeño³⁴⁷

És evident que hi havia motius personals de la mare per prendre aquesta decisió, i que eren molt previs al moment d'inscriure els nens a l'expedició. L'Agustí no va saber la identitat

real del seu pare fins que va tenir 24 anys, amb les conseqüències legals que això li va comportar i que explicaré més endavant. En tot cas, per al tema del viatge sembla que posar els mateixos cognoms als dos germanastres sí que, com a mínim, els devia protegir de l'amenaça d'una possible separació per alguna errada burocràtica.

2.4.1.2 La sortida i el viatge

Al final de maig de 1937 l'expedició estava formada i llesta per marxar. A Barcelona es van reunir els infants procedents de la resta d'Espanya (que s'havien concentrat prèviament a València) amb els residents a Catalunya. Aquest darrer grup, on hi havia els dos germans hospitalencs, va fer el dia abans de la partida cap a l'hotel Regina, a Barcelona. L'Agustí recorda que “los profesoras y las profesoras iban ‘de bólido’, y nos tenían que vigilar en todo”.³⁴⁸ Eren dos centenars de nens i nenes que, durant les hores que van estar tancats a l'hotel, i amb la perspectiva d'un viatge com aquell, devien estar força neguitosos. Segons el testimoni d'un d'aquells nens, Eme-terio Payà, van protagonitzar “batallas campals amb coixins, la cuina envaïda i saquejada; fruites i llegums —queviures escassíssims— volaven per tot arreu”.³⁴⁹ Per entretenir els infants, els organitzadors van preparar alguna activitat. L'Agustí recorda:

Un día, a las doce o así, nos dijeron que íbamos a ver una película, se titulaba *Vaya par de gitanos*,³⁵⁰ de Stan Laurel y Oliver Hardy. Vemos la película, —aún recuerdo el argumento—, y nos llevan [de tornada] a la escuela [sic, o es confon i vol dir l'hotel o potser abans van passar per un altre lloc] y nos dicen ‘quitaos los zapatos solamente’, y nos fuimos vestidos a la cama. Y como a las dos o las tres de la mañana nos despiertan ‘venga, poneros los zapatos que nos vamos’. Nos llevan a la estación de Francia, allí nos dan un paquetito con comida (dos plátanos, dos huevos hervidos y no sé qué cosas más...) ³⁵¹

L'Agustí confirma que ells dos ja s'havien acomiadat de la família, i que van anar a l'estació amb els responsables de l'expedició. Tot i això, hi ha testimonis que recorden pares a l'andana de l'estació de França. Segui com sigui, en tota la bibliografia³⁵² els testimonis parlen d'escenes dramàtiques, pares penedits sense opció ja de retirar els fills del tren o nens i nenes plorant per la separació. El tren va sortir en direcció cap a la frontera la matinada del dia 21 de maig de 1937. Fins a la frontera va circular amb totes les precaucions del món, per evitar qualsevol possibilitat d'un atac aeri. A la frontera es va fer un transbordament al tren llogat per portar els infants fins a Bordeus, un fet que l'Agustí no recordava. Els testimonis de la bibliografia sí que en recorden detalls, com la fi de les restriccions alimentàries.

A Bordeus van estar allotjats alguns dies mentre esperaven que arribés el *Mexique*, el vaixell de la Companyia Transatlàntica Francesa que els havia de portar fins a Mèxic. D'aquests dies, l'Agustí recorda això:

Llegamos a una ciudad grande, Burdeos. Allí estuvimos unos cinco días, salíamos, comprábamos golosinas, a veces nos las daban y todo³⁵³

El testimoni d'Emeterio Payà situa aquests dies d'estada a Bordeus allotjats en hotels petits i ben atesos pel personal francès.³⁵⁴ Després, el 26 de maig cap al tard, infants i responsables van anar al port de Bordeus per pujar, per fi, a bord del *Mexique*, que va salpar ja de nit. D'aquesta part del viatge, l'Agustí ens diu això:

Era un barco muy grande, de pasajeros, el *Mexique*. Imagínese, 457 niños metidos allí... A mí me gustaba ir a la proa, para ver saltar los delfines y todo eso. En el barco me pusieron ya el apodo de 'Popeye'³⁵⁵

Així doncs, va ser allà on els companys li van posar el malnom que el va identificar ja per sempre entre el col·lectiu dels qui es convertirien en els 'Nens de Morèlia'. L'Agustí, però, no en recorda els detalls de la convivència durant els 14 dies de la travessa, que podem recuperar a través de la bibliografia: els marejos del principi, els plors i les enyorances, la descoberta dels amagatalls del vaixell, la invasió de la zona de primera classe (prohibida en teoria ja que els infants espanyols viatjaven en segona i part de la tercera), l'espoliació de les provisions per un cas d'emergència dels bots salvavides... Els testimonis, a més, parlen d'escassa dedicació cap als nens i nenes per part dels responsables espanyols de l'expedició durant la travessa, amb poques excepcions.³⁵⁶

El vaixell va fer una escala a l'Havana (Cuba), però les autoritats no van permetre que cap persona desembarqués, tot i que al port sí que van rebre la primera gran benvinguda popular, com n'hi hauria d'altres en els següents dies. L'Agustí recorda com, en veure el port de l'Havana ells van pensar que ja havien arribat a Mèxic. No seria fins el 7 de juny quan el *Mexique* va arribar al port de Veracruz, en territori mexicà.

Les rebudes van ser multitudinàries per tot arreu. Milers de persones, estimulades pel Govern de Lázaro Cárdenas, s'aplegaren al seu pas per ciutats i pobles per donar la benvinguda a aquells infants espanyols que havien hagut de deixar casa seva per culpa de la guerra. Aquest era, també, un dels objectius del viatge per part del Govern republicà: fer propaganda de la seva causa a través dels seus petits exiliats. L'Agustí retreu en aquest punt als polítics republicans de l'època la utilització que es va fer dels infants, moltes vegades a través de mentides:

Allí la República hizo un pequeño engaño, dijo que éramos huérfanos, pero no era cierto, los padres vivían todos. Y nos venían a coger los españoles [la nombrosa colònia de residents a Mèxic] pero no les dejaban, tenían que entregarnos al Gobierno. Había un montón de gente por todas partes, algunos llorando y todo, creían que éramos huérfanos... luego se fueron enterando que no³⁵⁷

Per entendre aquesta situació cal comprendre no només la tasca de difusió ideològica que a escala internacional varen dur a terme durant tota la Guerra Civil tant el bàndol nacional com el Govern republicà, sinó també les circumstàncies que es vivien als països sud-americans receptors d'exiliats espanyols. Eren països amb opinions públiques sovint polaritzades ideològicament de manera profunda a favor d'un o altre dels contendents de la guerra, en sintonia amb

el propi balanç de forces ideològiques de cada país. Per descomptat, a Mèxic les forces polítiques de dretes i esquerres del país tenien una xarxa de mitjans de comunicació afins que van intentar explotar abastament el tema de l'acolliment dels nens republicans.

A més, a les importants colònies d'immigrants espanyols ja arrelats prèviament en aquests països s'havien traslladat també les posicions enfrontades de la guerra. En el cas de Mèxic, la balança de la colònia d'espanyols estava força inclinada cap a la causa franquista, mentre el Govern progressista de Lázaro Cárdenas mostrava obertament les seves simpaties per la causa republicana i com hem vist va ser un important valedor seu en l'escena internacional.³⁵⁸

En aquest context, l'expedició dels infants espanyols en tot moment va ser publicitada a l'exterior pel Govern republicà com si fos formada majoritàriament per nens i nenes orfes. La intenció era mostrar la cara més amarga de l'aixecament militar del bàndol franquista i de la intervenció de les potències totalitàries en el conflicte espanyol. Són diversos els testimonis que expliquen com els infants, quan devien ser entrevistats pels mitjans estrangers, eren eficaçment alligonats sobre el que havien de dir —entre d'altres coses, que eren orfes— i com s'havien de comportar davant dels periodistes.

Arribats a Veracruz el 7 de juny, els infants no van sortir per via fèrria cap a la capital fins el dia 8. Allà, de nou entre multituds, van anar a peu fins a la Escuela Hijos del Ejército número 2, situada a prop de l'estació Colònia, avui desapareguda, on havien de passar la nit abans de sortir l'endemà per encarar la darrera etapa del viatge. En arribar a aquella escola de la capital federal es va produir una esgarrifosa anècdota, recordada per diversos testimonis, que mostra clarament de quin món provenien els infants. Una de les nenes de l'expedició, Martina Benedet, ho recordava així:

Estábamos ahí [al pati de l'Escuela Hijos del Ejército número 2] cuando pasó un avión echando folletos, tiraba solamente folletos de publicidad, pero nosotros corrimos a escondernos del avión. Todo el mundo gritó: '¡un avión!'. Y a desaparecer del patio. Pensábamos que nos iban a bombardear³⁵⁹

Els moviments reflexos que provocava la guerra encara no s'havien esvaït de les ments dels infants, malgrat la distància que hi havia pel mig, i davant l'estupor que l'escena va provocar en els mexicans que la van contemplar.

Els infants van abandonar aquell refugi d'una sola nit al final del dia 9 i van viatjar en tren nocturn cap a la destinació final, la petita ciutat de Morèlia, capital de l'Estat de Michoacán, a uns 300 quilòmetres de la capital. Hi van arribar el dia 10 al matí i van ser rebuts de nou per unes 20.000 persones. Morèlia era una ciutat molt segura i amb un clima molt més temperat que la resta del calorós país, però per contra era una ciutat de províncies molt catòlica, i això per als nens republicans als qui acollia va esdevenir causa d'alguns problemes posteriors de convivència.³⁶⁰ Aquell dia va començar la nova vida a Mèxic d'aquells nens i nenes espanyols, una gran part dels quals ja no tornaria a viure al seu país d'origen.

2.4.1.3 Els anys mexicans (I): Morèlia

Les autoritats mexicanes havien condicionat a Morèlia dos vells casalots expropiats després de la revolució a l'Església mexicana. La Secretaría de Educación Pública va convertir els dos edificis, situats a uns 500 metres l'un de l'altre, en l'Internat Espanya-Mèxic (una institució que encara avui existeix, tot i que està ubicada en uns altres recintes). Un dels edificis va ser destinat a allotjar les noies, mentre que l'altre va ser destinat als nois, per bé que a l'edifici de les noies també hi havia altres serveis comuns, com les aules. L'internat probablement era, en aquell moment, el millor col·legi del país, malgrat les deficiències i els handicaps que hi havia i que s'intentarien corregir al llarg dels anys.

No és objecte d'aquest treball narrar totes les especificitats i les interioritats que es van viure a l'internat durant els anys en què van estar allotjats els infants espanyols. En tot cas, n'hi haurà prou si fem una petita semblança general sobre el que hi va passar.³⁶¹ Això, juntament amb els aspectes particulars que ha volgut destacar l'Agustí, com a testimoni directe dels fets, serà suficient per al nostre propòsit. D'entrada, i després de revisar la bibliografia existent sobre l'etapa moreliana dels nens i nenes exiliats, la idea principal que se'n pot extreure és que a l'internat els 'Nens de Morèlia' van viure uns anys de llums i d'ombres mancats d'allò més bàsic per a un infant: la guia, l'entorn i l'amor familiar.

La manca de referents familiars i les carències d'origen (les educatives, bàsicament) expliquen bona part de les dificultats de convivència que hi va haver sobretot en els primers mesos, però també després. A això caldria afegir els problemes generals de la infantesa i els psicològics que arrossegaven els nens i les nenes, produïts tant per l'estressant situació de guerra que havien viscut com pel fet d'abandonar la llar i per haver-los separat dels pares. Malgrat que els nens i les nenes van estar bastant ben atesos pel que fa a temes generals de salut, aquests problemes psicològics no van ser tractats en cap moment.

La manca de disciplina, les malifetes, les posicions de força dels més grans sobre els nens més dèbils o la pobra formació que molts van acabar acumulant s'intentava contrarestar per part dels successius responsables de l'internat amb disciplina d'estil militar, amb un sistema que feia ús dels premis i els càstigs per tal de manipular els líders naturals del grup, o també amb activitats de formació de tipus pràctic... No hi ajudava la corrupció que, a petita escala, tenia lloc entre alguns membres de l'equip educatiu. En tot cas, però, els nens i les nenes es van anar fent seu el lloc de mica en mica i es van anar adaptant a la nova vida. També es van anar guanyant l'estima dels nous veïns morelians amb qui, al principi, havien tingut algun xoc per incidents que, aleshores, la gent de Morèlia no podia comprendre, com l'irreverent llançament de pedres a les esglésies. Finalment, però, entre uns i altres es van establir bons vincles i alguns encara recorden l'emotiu comiat dels darrers inquilins de l'expedició a l'internat Espanya-Mèxic, l'any 1943, quan van sortir cap a Mèxic DF.

Malgrat les nombroses dificultats que he comentat i d'altres que veurem, no ens hauríem de quedar amb una visió eminentment negativa de l'estada dels nens i nenes a l'internat de Morèlia. Les paraules d'Agustí Garulo, set dècades després, il·lustren, en aquest sentit, això que diem: "vivíamos bien, comíamos bien (...) te dejaban ir al cine gratis...".³⁶² Lògicament van passar

uns anys importants de les seves vides en aquella petita ciutat on, a poc a poc, es van anar relacionant amb la gent, rebent el seu afecte i també la seva generositat en forma de regals o de petites propines. Mentre van ser a Morèlia, també van tenir moments i records positius que, en molts casos són els primers que tenen del que seria després el seu país. En general, és cert que pocs van acabar amb una formació prou sòlida (van estudiar a l'internat i, després, només alguns van fer l'educació secundària a d'altres llocs de Mèxic), però segons les investigacions fetes dècades després, la majoria se'n va poder sortir a la vida amb una feina que els va permetre formar i mantenir una família.

Quant als records positius, l'Agustí Garulo, com molts altres testimonis que he trobat a la bibliografia, recorda amb una certa passió les marxes i les desfilades que s'acostumaven a fer als carrers de Morèlia els dies de festa i d'aniversaris assenyalats. Desfilades en grup i amb bandes de música on competien per demostrar que ho sabien fer millor que els grups mexicans. L'Agustí també recorda, per exemple, les vacances, una època en què els enviaven sovint a llocs propers fora de l'estricta règim disciplinari de l'internat. Explica que una vegada van anar a Paracho (suposo que es deu referir a Paracho de Verduzco, una petita localitat del mateix Estat de Michoacán, a uns 100 quilòmetres a l'oest de Morèlia) on, segons recorda, van fer estada un parell de mesos i conclou que "lo pasamos bien".³⁶³

Quant a l'educació dels infants espanyols, els historiadors expliquen que, en línia amb la ideologia del govern cardenista,

"la Escuela España-México se presentaba al gobierno mexicano como la oportunidad para hacer un plantel piloto, donde se aplicara libremente y sin prejuicios familiares la educación socialista por la que Cárdenas había venido luchando desde 1934, en que fue aprobada la reforma al artículo tercero de la Constitución. Según esta reforma la educación impartida por el Estado sería socialista, excluiría toda doctrina religiosa y combatiría el fanatismo y los prejuicios socioculturales".³⁶⁴

En aquest sentit, el model educatiu que es va intentar inculcar en la pràctica als nens i nenes de l'internat es va plasmar en una sèrie de disciplines i tècniques que es van dividir en quatre àrees: activitats acadèmiques (les assignatures de sempre), activitats productives (tècniques de diferents oficis i informació científica en tallers), activitats especials (educació física i premilitar, dibuix, cant...) i activitats de servei social.³⁶⁵

En el dia a dia hi havia una rutina de tipus militar amb tot un horari fixat que s'iniciava a les sis del matí durant tot l'any, que deixava lliures els infants a mitja tarda i que reglamentava el que podien i no podien fer.

Malgrat que no es pot parlar d'improvisació a l'hora de preparar i portar a terme l'acolliment d'un grup tan nombrós d'infants, el cert és que les circumstàncies feien complexa una tasca d'aquest tipus. Els incidents se succeïren, sobretot en els primers mesos, fins i tot amb resultats irreparables, com la mort d'alguns dels infants per culpa d'accidents.³⁶⁶ El primer cas va ser el de Francisco Nebot Satorres, que va morir el 19 d'agost de 1937 (als 12 anys) electrocutat quan intentava saltar la tanca del col·legi en tornar tard del cinema a la nit i trobar-se les portes

de l'internat tancades. En fer-ho, es va agafar a un cable que hi havia penjant i va morir instantàniament. La seva mort, òbviament, va produir un greu efecte entre els companys i, després de l'enterrament, van muntar una autèntic motí de protesta que va obligar, fins i tot, que els membres de l'exèrcit intervinguessin per dominar-la.

Durant l'estada a Morèlia, els infants van perdre fins a onze companys: cinc per accident, quatre per malaltia i sobre els altres dos n'ignorem la causa.³⁶⁷ Agustí Garulo va viure de molt a prop un dels accidents, el del nen Luí Dáder García. La mort va tenir lloc el 30 de maig de 1938; el nen tenia set anys i el va aixafar una paret que li va caure a sobre quan tornava amb altres nois de banyar-se en una bassa. L'Agustí estava a pocs metres i se'n va lliurar per sort. Deixem que ho expliqui ell mateix:

Él estaba aquí y yo aquí [fa referència a una distància curta], había un muro de unos dos o dos metros y medio de altura, acabábamos de salir de una piscina de una huerta que había y nadábamos allí porque el dueño nos dejaba, y viene un vendaval y se carga el muro, pero da la casualidad de que yo estaba en una parte en que el muro estaba roto, y a mí no me pasa ni un rasguño. Cuando se pasa todo, se va disipando el humo y el polvo, empezamos a preguntarnos 'dónde está el sapito',³⁶⁸ unos dicen que si todavía estaba en el agua, pero yo les digo que no, que estaba a mi lado... y ya levantamos una losa y estaba allí, reventado, le salía sangre por la boca y las orejas... rápido pedimos ayuda y se lo llevaron³⁶⁹

Emeterio Payá, en el seu llibre sobre les seves vivències a Morèlia, aclareix que la tàpia va estar força malmesa durant mesos, fins al punt que una de les diversions dels infants era balancejar-s'hi a sobre.³⁷⁰ Potser el vent la va tirar a terra aquell dia però en tot cas el perill hi era abans.³⁷¹

Agustín Garulo també fa referència al moment en què els nens i nenes rebien el correu procedent d'Espanya. Eren moments esperats amb ansietat, i força difícils per als qui no en rebien aquell dia. L'Agustí recorda com es dispersava tothom a llegir la seva carta una vegada s'havia repartit el correu. Els nens i les nenes de Morèlia podien escriure a casa tant com volguessin:

Recibíamos cartas, muchas cartas (...) Además [per enviar] había un sello especial que no nos costaba dinero. A mi madre yo le escribía con dibujos de soldados de la CNT, la FAI, la UGT...³⁷²

Un dels llocs on es va deixar notar el pas del temps i el final de la Guerra Civil va ser precisament en les cartes perquè

luego cuando terminó la guerra las cartas ya eran diferentes, estaban tachadas por la censura, un rayón aquí, otro allí...³⁷³

L'Agustí també pertany al grup de nens que s'escapaven de l'internat. Ho feien per motius ben diversos: desig d'aventura, per intentar veure més enllà d'aquelles parets o d'aquella ciutat,

per visitar la capital —meta somiada per molts—, per no sentir-se a gust en algun moment a l'internat... Van ser freqüents tant la marxa (durant uns dies o setmanes) com el retorn, tot apuntant a un cert fracàs en el control dels infants. L'Agustí recorda que en un d'aquests episodis els van pujar a un company i a ell en un cotxe que anava conduït per una parella cap a la capital. La parella —diu l'Agustí— es distreia més de l'aconsellable al volant. Sort que l'Agustí i el seu amic van reaccionar a temps i van baixar de l'automòbil a mig trajecte. Com havien suposat, la parella va patir un greu accident de trànsit uns quilòmetres més enllà.

No es van donar adopcions formals entre el grup de nens evacuats perquè el mandat del Govern republicà n'havia donat la tutela al Govern mexicà, i a més la majoria tenien pares i mares a Espanya. Malgrat tot, sí que hi va haver adopcions informals, moltes vegades de manera temporal. Els antics residents espanyols, en molts casos d'ideologia franquista o antirepublicana, hi van estar interessats perquè els semblava que així podrien col·laborar al redreçament moral dels menors. Algunes famílies mexicanes catòliques també van voler acollir joves exiliats espanyols a casa. Els primers casos d'adopcions informals haurien tingut lloc quan els infants vivien a l'internat, però n'hi va haver d'altres més endavant. Pel que fa a aquest tema, l'Agustí aporta alguna referència vaga, sense gaire detalls més, sobre el seu germà Antoni, tot admetent que alguna temporada potser la va passar en una d'aquestes famílies. Quan a la vivència personal, l'Agustí també admet un d'aquests episodis: explica com més endavant, quan ja havia abandonat Morèlia, va mantenir contacte amb una família mexicana molt catòlica, a la localitat de Soledad de Doblado. La mentalitat d'aquella família, òbviament, xocava amb la seva, però un dia va decidir treure profit de la insistència d'aquella gent, per bé que la jugada li va fer passar un tràngol:

En aquella época [devia tenir uns 17 anys] conozco a una señora, María Luisa Celorrio [Celorio?], y me lleva al obispo a ver si me quitaban las ideas que yo tenía (...) hasta que un día, cambio, me hago el papel de tonto y les hago creer que me han convencido. Ese día, la señora, muy contenta, me compra un pastel y un traje para estrenar en la Covadonga, una fiesta que se hace de todos los españoles... ¡pero el traje era de pantalones cortos! Y yo con una vergüenza con aquellos pantalones cortos... me escondía en un rincón³⁷⁴

Una altra forma de relació dels 'Nens de Morèlia' amb els antics residents espanyols va ser a través del Sanatorio Español de la Ciudad de México, on eren enviats els infants que tenien un problema de salut més greu i que, per tant, no podien ser tractats en el bon servei mèdic de l'internat. També s'hi enviaven els qui ja havien abandonat l'internat i necessitaven assistència mèdica.³⁷⁵ Probablement, l'Agustí en fou usuari, cap al final de la seva estada a Morèlia. Ell ho recorda així:

A los 14 años cogí una enfermedad, un forúnculo en la nalga, se me inflamó mucho, y entonces el maestro va al centro republicano y allí le dijeron 'lévelo a tal clínica que todos los gastos van de nuestra cuenta'. Y allí me operaron (...) Todos eran españoles

allí, los cirujanos y las enfermeras. El cirujano se llamaba Foundiño [podria tractar-se del metge asturià Ricardo Fandiño Iglesias]. Me sacaron de allí a los cuatro días³⁷⁶

L'Agustí, al llarg del seu testimoni, dóna detalls que deixen clar que va mantenir vincles de relació amb l'exili republicà i amb la colònia espanyola. Uns vincles interessats, per l'ajuda que podia rebre, però que també li permetien estar al dia de la situació política a Espanya. Així, per exemple, d'aquesta qüestió explica que

el mayor de los problemas que hubo en México fue cuando fusilaron a Companys [15 d'octubre de 1940], porque todos los republicanos les rompían los cristales a los fachas que había allí, españoles pero fachas. Sentó muy mal el fusilamiento de Companys³⁷⁷

I pel que fa a l'ajuda puntual rebuda en aquests anys, a banda del tractament mèdic que ja s'ha esmentat, l'Agustí comenta:

El exilio republicano lo teníamos en la capital, y si tú por ejemplo necesitabas ropa, te daban ellos mismos y tenías que firmar [el rebut]. Si te daban algún dinero tenías que firmar lo que constaba³⁷⁸

2.4.1.4 Els anys mexicans (II): la travessa pel país

Tots els nens i les nenes van acabar sortint tard o d'hora de l'internat de Morèlia. Fins al 1943, el seu destí havia estat o bé reunir-se amb els parents que tenien a Mèxic (els exiliats que van deixar Espanya arran de la derrota final de la República el 1939), o bé traslladar-se a la capital i allotjar-se a l'Internado España-México 2, o bé acceptar un nou internat arreu del país on continuar amb l'educació secundària, o bé, fins i tot, fugir i potser acceptar una adopció de facto per part d'alguna família (normalment de la colònia hispana). Fins i tot hi va haver casos de joves desorientats que van vagarejar per la capital sense ocupacions estables.

Els últims de sortir de l'internat de Morèlia ho van fer el desembre del 1943. En aquell moment feia ja més de sis anys que havien arribat ells, i més de quatre que havia arribat el gruix dels exiliats després de la derrota republicana a la Guerra Civil. D'altra banda, fins el 1943 les organitzacions espanyoles d'ajuda als refugiats, el SERE i la JARE, no van fer res per aquest grup de nens i nenes que, de mica en mica, s'estaven convertint en homes i dones. Els recursos de les dues organitzacions al país sud-americà havien servit fins a aquell moment per pal·liar els múltiples problemes dels milers de refugiats nous que havien arribat a Mèxic.³⁷⁹ Finalment, al 1943 els únics recursos que quedaven llavors, els de la JARE, van passar a ser administrats per una Comisión Administradora del Fondo de Auxilios a los Republicanos Españoles (CAFARE), la direcció de la qual va ser assumida ja per les autoritats mexicanes. Gràcies a la CAFARE es van crear a la capital fins a sis Casas Hogar per als nens i nenes de Morèlia, les primeres de les quals van començar a funcionar al principi de 1943.³⁸⁰ Això els va permetre de nou reagrupar-se i reforçar el sentiment de grup (Dolores Pla xifra en un 80% el nombre dels qui les van arribar a utilitzar), fins que es van tancar de manera definitiva el 1948.

Font: AG

Els germanastres Agustí Garulo i Antoni Pujol, en un lloc indeterminat de Mèxic, circa 1946.

Pel que fa als casos particulars dels dos germans hospitalencs, molt probablement els dos van utilitzar algun d'aquests recursos. Calculo que l'Agustí devia abandonar Morèlia cap al 1940, tot just complerts els 14 anys, quan la disjuntiva entre seguir estudiant la secundària o anar-se'n a la capital a treballar el podia alliberar de l'escola. Pel que explica, segurament va anar a parar a l'Internado España-México 2, creat a la capital. Aquest va funcionar més com a residència que no pas com a centre educatiu. Molts dels qui hi residien van optar per treballar, tot i que també hi havia estudiants. En els següents dos o tres anys, l'Agustí devia passar per unes quantes feines a la capital. Ell cita de forma vaga ocupacions en el sector del comerç i en forns de pa, feines d'altra banda comunes en molts relats de companys recollits a la bibliografia, on en la majoria de casos aquells jovenets eren explotats com a mà d'obra barata. I també diu que, més endavant, va treballar en una gran empresa, la Vulcano, que s'havia fundat amb recursos del Comitè Tècnic d'Ajuda a l'Exili Espanyol (CTARE). Ell explicava que la Vulcano era una empresa estatal, però tot i que treballava per a l'Estat mexicà el cert és que era una empresa fundada pels refugiats espanyols:

A los 16 creo que me fui a trabajar a la Vulcano [si la dada és correcta, seria a partir del 1942], que era una empresa del estado muy importante. Allí trabajábamos mil personas, 800 españolas y 200 mexicanos. Hacían cocinas para el ejército, y yo era ayudante de soldador. Iba a destajo, y por eso cobraba el doble, porque si teníamos que hacer ocho cocinas a la semana, por ejemplo, hacíamos el doble. Pero este oficio no me gustaba, tenía miedo de las bombonas, ¡yo mismo me decía que si explotaba una del pobre Garulo nunca más se supo!³⁸¹

Dolores Pla, en efecte, confirma que alguns joves de l'expedició van treballar en aquesta empresa, "una de las más importantes", tot i que ella situa el fet més aviat en l'etapa de les Casas Hogar, a partir del 1943, i diu que "no pocas veces eran los propios directores de las casas los que se preocupaban por conseguirles empleo en las pequeñas o grandes empresas que habían creado los propios refugiados".³⁸² Tot i això, cal aclarir que les contínues pèrdues

econòmiques que generava aquesta empresa van forçar les autoritats de la CTARE a posar-la en venda l'any 1942.³⁸³

L'altre germà, l'Antoni, per l'edat és molt possible que passés directament de l'internat de Morèlia a les Casas Hogar. De fet, l'Antoni deu ser un dels últims que devien abandonar les instal·lacions de Morèlia, al final de 1943. Des de la sortida de l'internat del germà gran, cap al 1940, els destins dels dos germans s'aniran separant i ajuntant en funció de la situació personal de cadascú. Sobre aquest tema, l'Agustí diu:

A veces nos perdíamos el uno del otro, pero muchas veces estábamos juntos, a veces él estaba en alguna casa, pero luego alguien me decía dónde estaba y nos reuníamos³⁸⁴

Sigui com sigui, el germà gran començarà en aquest punt un periple que el portarà a voltar per bona part del país, moltes vegades sol, però a vegades també amb el seu germà. L'Agustí assenyala el seu esperit inquiet per justificar una gran mobilitat que el porta a viatjar pel país, amb mitjans ben diversos, fent feines de tot tipus i relacionant-se amb gent tant mexicana com espanyola. En aquest sentit, el retrobament amb companys i companyes de Morèlia és una constant, fet que més enllà de les casualitats, ens parla també d'alguna mena de xarxa d'ajuda de grup i, també, de la solidaritat d'aquells mexicans que havent tingut contacte amb algun d'aquests nens no tenien cap problema a donar feina a un altre membre d'aquest peculiar col·lectiu de joves espanyols.

Molt probablement el primer dels llocs on marxa l'Agustí és Veracruz, cap al 1943. Veracruz és la ciutat portuària on havien arribat sis anys abans, quan van trepitjar Mèxic per primera vegada. Situada a uns 300 quilòmetres a l'est de Mèxic DF, en aquell moment és una ciutat cosmopolita. D'allà, recorda especialment l'ambient festiu de la ciutat i que hi va aprendre a ballar:

Siempre había fiesta en algún sitio. Yo aprendí a bailar en Veracruz, en una sala llamada Villa del Mar. Triunfaba la rumba, la guaracha y el danzón³⁸⁵

Encara existeix a Veracruz una sala de ball amb aquell nom. La personalitat del germà gran s'està formant en aquests anys. És un jove ben plantat, pel que s'aprecia a les fotografies, amb ganes de veure món, sense traves familiars ja que el seu germà encarà estarà uns anys més sota tutela del Govern mexicà, descobrint tot allò relacionat amb la sexualitat i en contacte amb les fonts originals d'alguns dels ritmes més ballables que ha donat la música del segle XX i dels quals esdevindrà un autèntic apassionat per sempre. Tot això convertirà l'Agustí en un home amb tres dèries, no necessàriament per aquest ordre: les dones, el ball i veure món.

A Veracruz primer va treballar a la botiga d'un tal Santos Nerey. Era una botiga de queviures, on recorda que la gent comprava en petites quantitats "porque eran muy pobres". No sé quan de temps hi va ser, però possiblement devia passar allà uns quants mesos. Més tard, potser cap al final de 1943, es va enrolar a la marina mexicana. Primer diu que es va enrolar de fogoner, tot i que després explica que "yo me metí en el barco para ir a limpiar fondos a Nueva

Orleans”,³⁸⁶ però com que per algun motiu el vaixell no hi anava mai finalment ho va deixar estar. Recorda, fins i tot, el nom del vaixell, el *Durango*.³⁸⁷

A partir d'aquí, el periple del germà gran es fa més imprecís temporalment. Assegura que en molts llocs s'hi estava unes quantes setmanes o mesos. L'Agustí cita primer la localitat de Soledad de Doblado, a uns 20 quilòmetres de Veracruz, terra endins cap a l'oest. Allà treballa per a una família mexicana molt catòlica. D'aquí probablement passa a Córdoba, uns 70 quilòmetres més cap a l'interior. Allà treballa per a un espanyol, Modesto, que es dedica a la confecció de corretges, fornitures, selles de muntar i similars. Possiblement en algun moment del 1944 es fa càrrec del seu germà Antoni, que recordem acabava d'abandonar l'internat de Morèlia just abans que hagués de tancar. Això potser indica que l'Agustí es va acostar a la capital per localitzar-lo en alguna de les Casas Hogar. En tot cas, l'Agustí explica que en aquell moment els dos van anar a parar a Tampico, una localitat de la costa est, com Veracruz, però situada bastant més al nord (passant abans o després per Querétaro i San Luís de Potosí). A Tampico, el germà gran treballa collint, carregant i descarregant plàtans. Sembla que allà l'Agustí treballa i manté el seu germà.

Penso que al cap de poc temps, l'Antoni devia tornar a la capital, possiblement a recer de les Casas Hogar. D'aquesta manera, mentre l'Antoni s'estava a Mèxic DF, l'Agustí va seguir amb el seu periple pel país. El següent destí sembla haver estat Acapulco, a la costa oest, on va passar un temps que no puc calcular amb precisió.

Allà diu que va entrar en contacte amb un tal Dosíteo Gómez, que tenia una botiga a San Luís de Acatlán, una petita població a 158 quilòmetres a l'est, terra endins. Malgrat que hi vivien uns quants milers d'habitants, en aquell indret no hi havia encara energia elèctrica a les llars. Fou aquí on l'Agustí va trobar un dels antics companys de l'expedició a Morèlia, Manuel Pérez de Gracia, un noi barceloní (nascut al Marroc) que tenia gairebé la seva edat. El noi treballava també a la botiga de Dosíteo Gómez (la qual cosa fa pensar en una persona mexicana solidària amb els joves que havien estat a Morèlia). La botiga, segons recorda l'Agustí, era de queviures i proveïments, i també comerciava amb cuir. Segons explica, va estar-hi només quatre mesos perquè va viure un fet estrany que el va fer sortir cames ajudeu-me.

El company retrobat, en Manuel, un altre noi mexicà i ell dormien en un magatzem de la botiga, on tenien els llits en una mena d'habitació per a tots tres. Un dia, mentre dormien, l'Agustí va sentir com si algú li toqués els peus i es va despertar sobresaltat. Estupefacte, va veure que l'incident es repetia gairebé cada nit. El seu company li va explicar de seguida que es tractava d'un fantasma, que ja havia actuat així d'altres vegades, i que les persones afectades havien decidit marxar immediatament. L'Agustí explica que, amb llanterna i tot, sentia com si li pugessin unes mans per les cames. No va aguantar gaire més i va deixar la feina i la localitat. El dia que se'n va anar va sortir acompanyant un traginer i el seu cavall, i amb l'amenaça dels bandolers de la zona. Sortosament no van tenir problemes.

No queda clar si d'allà va passar per algun altre lloc més o ja va tornar de nou a la capital, on s'estava el seu germà. En tot cas, l'Agustí i l'Antoni es retroben al Districte Federal cap al final de 1946.³⁸⁸ Just aleshores, l'Antoni demana al seu germà de tornar plegats a Espanya. La Segona

Guerra Mundial, que en els anys anteriors havia desaconsellat els viatges transatlàntics per manca de seguretat en les vies marítimes pels atacs dels submarins alemanys, ja s'havia acabat feia mesos. Lògicament també la família i els orígens devien tocar la fibra dels joves després de gairebé deu anys lluny de casa. D'aquesta forma, diu l'Agustí que van trucar a la porta del conegut actor Mario Moreno 'Cantinflas' perquè els ajudés econòmicament a comprar els bitllets. L'actor mexicà hauria accedit a la petició i els hauria promès lliurar-los els diners tan bon punt tinguessin els papers per tornar-se'n a Espanya. A darrera hora però, l'Agustí i el seu germà sembla que van canviar de plans perquè per mitjà dels residents republicans van saber que la postguerra a Espanya estava sent molt dura "y nos rajamos, nos fuimos a Tijuana".³⁸⁹

Els dos germans van seguir junts a partir d'aleshores. Van decidir anar cap el nord-oest del país. A Tijuana, una ciutat fronterera amb els Estats Units situada a la costa oest de Mèxic, els dos van treballar en un local on es representaven musicals. Havien de fer de tot: vigilar, col·locar les cadires... S'hi devien estar uns mesos, fins que

un día le digo a mi hermano, 'mira Antonio, aquí ganamos un dólar al día, si pasamos esta calle ganaremos 8 o 10, ¿qué hacemos?' Y pasamos³⁹⁰

L'Agustí es refereix a la frontera amb els Estats Units. En efecte, a Tijuana hi ha un contínuum urbà a banda i banda de la frontera entre els dos països. L'Agustí aquest cop recorda la data amb exactitud: el 4 d'agost de 1947. A la banda dels Estats Units, explica que van agafar un autobús cap a la propera ciutat de San Diego. Per dissimular davant de les inspeccions de la policia d'immigració diu que van comprar un diari en anglès i que van fer veure que llegien ja que, en aquell moment, ben poca cosa entenien d'anglès.

Una vegada arribats a San Diego, els dos germans van continuar amb les precaucions i van demanar a un mexicà que els comprés dos bitllets d'autobús per anar a Los Angeles, la primera destinació desitjada. A la ciutat californiana, l'Agustí va treballar en un restaurant regentat per un matrimoni basc. En aquells mesos recorda haver coincidit de nou amb uns altres 'Nens de Morèlia', en concret, Salvador Palma Espada, un cordovès tres anys més petit que ell, i Miguel Ruiz González, malagueny també un any més petit que l'Agustí.³⁹¹

Gran part dels següents dos anys i mig els dos germans van seguir junts el seu periple, primer en alguna de les moltes mines que hi ha a l'Estat de Colorado i després a la localitat de Montrose, una petita ciutat entre muntanyes dins del mateix Estat. Potser va ser en aquests mesos quan els dos germans van treballar al camp, tot queixant-se de les diferències de sou amb els autòctons però sense poder denunciar-ho perquè encara no tenien papers. En aquestes dates, molt probablement, va ser quan els dos germans es van assabentar que no eren fills del mateix pare. En una carta, la mare va explicar a l'Agustí que el seu primer cognom real era Garulo i no López, com el del seu germà. Aquest fet li portaria després força problemes, com veurem.

2.4.1.5 La separació i el retorn a Espanya

A Montrose, els dos germanastres es van tornar a separar, aquest cop definitivament, tot i que ells encara no ho podien saber. L'Agustí explica que, estant a Montrose, es va embolicar

sentimentalment amb una dona casada. Quan va esbrinar que estava casada amb un militar nord-americà de la marina va decidir que el millor que podia fer era buscar un altre lloc per viure. El germà hi va estar d'acord i així ho van fer. El lloc triat va ser Nova York i, finalment, l'Agustí se n'hi va anar cap a l'hivern del 1949, mentre que el seu germà es va quedar a Montrose.

A la gran capital, l'Agustí va coincidir amb altres dos antics companys més de Morèlia, Rafael Lerma Jiménez, un gal·lec dos anys més gran que ell, i José Sin Rodríguez, un barceloní de la mateixa edat que l'Agustí. Tots tres van compartir habitatge en aquells mesos. L'Agustí va anar fent un temps, sense feina fixa, però amb les seves afeccions de sempre. Confessa, per exemple, que allà va coincidir amb les actuacions de l'orquestra del català Xavier Cugat, que en aquells anys es relacionava amb l'alta societat novaïorquesa. Així va anar passant fins el dia en què el van enxampar els del servei d'immigració, curiosament el mateix dia en què havia trobat una feina. S'iniciava d'aquesta manera un procés que, finalment, va suposar la culminació de l'allunyament dels dos germans: l'Agustí va haver de retornar a Espanya, i el seu germà Antoni es va quedar vivint als Estats Units.

Una vegada detingut, cap a mitjan de juliol de 1950, l'Agustí va ser enviat a la illa d'Ellis, situada a la badia del riu Hudson, al sud de Manhattan, que aleshores era el centre de detenció d'estrangers sospitosos d'estar il·legalment al país. L'Agustí recorda que s'hi va trobar gent de tot arreu. Potser no sabia que aquell any, amb la Guerra Freda ja començada, el Govern federal havia promulgat la Internal Security Act pel control d'activitats subversives, una llei que permetia el control estricte de les persones sospitoses d'activitats de tipus comunista o feixista. L'inici de la guerra de Corea al principi de juny i la decisió del govern dels Estats Units el 27 de juny d'intervenir-hi sota mandat de l'ONU es van produir just abans que el detinguessin. Aquests fets, sens dubte, van implementar l'activitat en contra de tota aquella persona que fos sospitosa de ser potencialment subversiva.

Malgrat això, l'Agustí no devia semblar una gran amenaça en aquest sentit perquè, segons explica, primer de tot

me ofrecen ir a la guerra de Corea, yo les digo que no estoy capacitado para matar gente y que no sirvo para eso, y entonces me amenazan con enviarme a España³⁹²

Ell manté que potser va cometre un error quan el van detenir ja que va donar el seu cognom vertader, Garulo, en lloc de donar el que havia fet servir per entrar a Mèxic, López. Potser si hagués fet a l'inrevés —argumenta— hauria tingut l'opció de tornar al país centreamericà en lloc d'haver de tornar a Espanya. Aquest és un raonament com a mínim complex perquè a Mèxic els 'Nens de Morèlia' tampoc no tenien la situació regularitzada en aquell moment. Estant dins del país, el Govern mexicà no els posava cap problema legal, però no tenien encara la nacionalitat (que trigarien molts anys a aconseguir),³⁹³ i per descomptat una altra cosa era que les autoritats nord-americanes reconeguessin una situació alegal d'aquell tipus. Fos com fos, en època d'emergència interna de seguretat el més fàcil era o guanyar un combatent o desfer-se del problema tot i que fos enviant-lo de cap a un país governat per una dictadura feixista. Finalment, l'Agustí va ser embarcat al vaixell *Marqués de Comillas* i va arribar a Galícia l'agost del 1950.

Havien passat poc més de 13 anys, però el que va trobar aquí s'assemblava ben poc al que havia deixat llavors. D'entrada, uns mariners del vaixell van demanar-li si, a canvi de diners, els podia passar una màquina fotogràfica que portaven de contraban. L'Agustí no hi va tenir cap inconvenient i va guanyar uns quants diners amb la jugada. En arribar, però, va haver de passar una primera nit al calabós, mentre les autoritats franquistes complien amb totes les formalitats i, lògicament, era degudament identificat i fitxat. Al dia següent rebia el salconduit per viatjar cap a l'Hospitalet i agafava un tren en direcció a Barcelona. Va ser en aquell moment quan se n'adonà per primer cop del tipus de país en què s'havia convertit Espanya:

Han pasado 13 años y aún la gente vive como vive, se peleaban por poder vender algo, la miseria que había...³⁹⁴

L'Agustí arriba el 26 d'agost de 1950 al punt on havia iniciat el seu periple 13 anys i 3 mesos abans, l'estació de França. Allà diu que es troba una senyora que l'està esperant per portar-lo a casa,³⁹⁵ al carrer de la Creu Roja, on continua vivint la resta del grup familiar. I és llavors quan ensopega per segon cop amb la realitat,

me llevo una sorpresa: mi madre no es la que yo creía que era, ya me la encuentro viejita, mis hermanos los encuentro bien pero ya me cuentan lo que han pasado en los campos de concentración, y me aconsejan que en la calle no hablara en catalán ni cantara las canciones que conocía en catalán, 'porque vendrá la Guardia Civil y te pegará dos hostias'³⁹⁶

La mare de l'Agustí va morir de tuberculosi uns quatre anys després. L'Agustí havia retrobat un país canviat, on la repressió ideològica i la misèria eren la tònica general. El xoc devia ser força dur, malgrat que tenia coneixement del que hi passava perquè quan ell i el seu germà havien pensat a tornar tres o quatre anys abans, la comunitat republicana en l'exili mexicà ja els ho havia advertit. Hem de comprendre que l'Agustí havia viscut la infantesa en una societat relativament oberta, la republicana, i la joventut en una altra societat on, més enllà de les limitacions de tres anys d'internat, havia pogut fer pràcticament allò que havia volgut.

Dos o tres mesos després d'haver arribat recorda que ja va rebre l'ordre d'anar a fer el servei militar a Melilla. Van ser dos anys de vida militaritzada, sense poder tornar a casa i vigilat per un suposat passat esquerrà:

Eran una *colla* de ladrones y sinvergüenzas. Daba rabia, a mí me tenían advertido. 'Agustín, a ti te tienen fichado como comunista, ten cuidado'. Yo quería conservar el pelo, porque si hacías algo te cortaban el pelo al rape...³⁹⁷

L'experiència va ser força negativa, segons explica, però tot i que alguna vegada havia arribat a perdre el cabell, tindrà més ràbia per la misèria i la indignitat que veu al voltant que no pas pel que li arriba a passar físicament. En tot cas, va sortir del servei militar amb una professió perquè en aquests dos anys va aprendre les tècniques per fer de torner. Aquest ofici li va per-

Antoni Pujol i la noia mexicana amb la qual es va casar, la Josefina, als Estats Units, circa 1950.

metre després entrar a treballar en un taller al carrer de Vallespir, de Barcelona, propietat d'un tal Antonio Borrás.

Agustí Garulo Pujol encara va pensar a marxar per segon cop fora d'Espanya, quan les escasses possibilitats que oferia el país feien més atractives altres ofertes a l'estranger. L'Agustí no pensava a tornar a Mèxic, sinó que es plantejava anar a la República Federal Alemanya, com feien molts dels seus compatriotes al final de la dècada de 1950 i al principi de la dècada de 1960. Però llavors ell ja tenia una promesa, la Francisca, que avui és la seva esposa. Ella li va demanar que no l'abandonés, i l'Agustí va deixar de banda la seva idea. Els dos es van casar el 5 d'abril de 1959. L'any 1961 va néixer la Teresa, i el 1963 l'Antoni, els seus fills.

L'Agustí va treballar com a torner en el taller del carrer de Vallespir durant una mica menys de quatre dècades i es va jubilar als 63 anys, cap al 1992. Mentre, els seus dos germans grans, en Rafael i l'Eduardo, van morir, i només li va quedar el seu germà petit, l'Antoni, als Estats Units. Avui dia l'Agustí continua vivint a l'Hospitalet, a la Torrassa, i cada dia va al casal de jubilats del barri, un lloc que li permet deixar veure espurnes del seu estil com a ballarí i també com a jugador de billar.

El germà petit, Antoni López Pujol, va continuar vivint als Estats Units després que l'Agustí va ser deportat a Espanya, de fet s'hi va quedar per sempre. D'alguna forma va aconseguir la nacionalitat, va fer el servei militar allà i es va casar amb una infermera mexicana, la Josefina, amb qui va tenir una filla. Es va establir a Los Angeles, on va muntar un negoci propi d'enderrocs. Després de jubilar-se es va traslladar a viure a Mesquite, una localitat de l'Estat de Nevada situada a uns 80 quilòmetres de Las Vegas. Segons el seu germà, no ha tornat mai més a trepitjar Espanya.

2.4.1.6 Les conseqüències d'una decisió

L'Agustí es va mostrar molt receptiu durant l'entrevista que vàrem mantenir, desitjós d'explicar les aventures del seu periple americà: tots els cantants i les artistes que havia vist en directe, que havia conegut per la ràdio o que, fins i tot, havia saludat en persona, també les dones amb qui va compartir sentiments i llit, i també les experiències viscudes en els desplaça-

ments per un país que no era el seu. Però de seguida vaig advertir que passava de puntetes, o sense fer-hi gaire esment, sobre etapes i temes més sensibles: el moment de la separació dels pares a Barcelona, els anys a Morèlia, els sentiments personals com a nen, fins i tot també en certa forma noto això a l'hora de parlar de la relació amb el seu germà. Moltes vegades vaig ser jo, com a entrevistador, qui va haver de treure el tema sobre la taula, amb delicadesa. Ell, llavors, en cap moment no es va negar de forma explícita a parlar de cap tema, però les frases que va dedicar a aquests temes sensibles van ser minses i evoquen més que no pas aclareixen. Tot i això, la veu se li va trencar lleugerament un parell de vegades. El salt en l'entonació provocat pel dolor reprimat va ser molt tènue, però suficient perquè me n'adonés.

Després de donar-hi voltes diverses vegades, concloc que hi ha una part dolorosa en aquesta història que només m'ha deixat albirar, i és la que fa referència bàsicament al període que va des de la sortida d'aquell tren de Barcelona al final de maig de 1937 fins a la tornada a la mateixa estació 13 anys després, però sobretot, i en especial, als primers tres anys.

Al final de l'entrevista, quan ja teníem una mica més de confiança, li vaig preguntar molt suaument sobre la decisió familiar d'haver-los deixat marxar, sols, en aquell viatge. No hi va haver retrets, més aviat justificació:

Es que se creían que la guerra iba a durar tres meses (...) Una decisión... la idea es que íbamos a venir pronto, que la guerra iba a terminar pronto. Pero quién iba a pensar... Desde Mallorca venían a bombardear Barcelona...³⁹⁸

No hi ha objeccions, la mare va fer el que calia, forçada per les circumstàncies, una opinió en tot cas que està en la línia d'altres que es poden trobar a la bibliografia sobre els 'Nens de Morèlia'.³⁹⁹

Pel que fa als sentiments dels nens i les nenes per l'estranya situació que van viure, l'Agustí només deixa entreveure una petita part de l'àmplia sensació de solitud i d'abandonament que traspuen les declaracions d'altres companys seus en els diferents testimonis disseminats per la bibliografia. Malgrat tenir educadors i responsables al voltant durant aquells anys, a l'expedició hi havia criatures molt petites, i ni tan sols els més grans, per descomptat, estaven preparats per perdre durant massa temps els referents familiars, per molt independents que fossin, com era el cas de l'Agustí. Si tenim en compte que el tractament psicològic dels infants va ser pràcticament nul, entendrem que l'experiència, en major o menor grau, els va marcar de manera definitiva per tota la vida o com a mínim va suposar un punt d'inflexió (el que no vol dir que després una gran majoria se'n sortissin, com ja he dit abans). Pel que fa als sentiments d'aquells centenars de nens i nenes separats de les famílies per milers de quilòmetres, crec que l'Agustí mentalment tancava els punys mentre es limitava a dir:

¡Uyyy! A veces las noches los niños llorando... ¡mamá!... A veces me daba rabia, te íbas a la cama viendo a un niño llorar, tú eras más grande... ¡el coraje que me daba verlo!⁴⁰⁰

M'han de creure, però, si els dic que l'entonació, el ritme amb petits silencis que hi he marcat amb els punts suspensius, i un d'aquells petits trencaments de la veu em van indicar que darrere d'aquestes frases hi podia haver més dolor del que sembla a primer cop d'ull.

Tot i això, l'Agustí forma part d'un grup de 'Nens de Morèlia', potser una seixantena, que van tornar a Espanya en un moment o altre (sobretot en els deu o quinze anys posteriors al final de la Guerra Civil). Ell va poder retrobar-se amb els seus orígens i la seva família, i va refer la seva vida en el lloc on havia nascut (el seu germà Antoni no ho va poder fer). Cal tenir en compte que per als qui es van quedar a l'altra banda de l'Atlàntic les separacions van arribar a ser molt grans, fins i tot radicals. Hi ha casos de nens i nenes que van perdre el contacte amb la família i no el van recuperar fins després de molt temps, o fins i tot mai. Alguns testimonis expliquen com a partir del 1937 la relació amb la seva família va ser ja només epistolar (el cas del germà petit, l'Antoni, exemplificaria aquesta situació). Molts afirmen que el seu sentiment de pertinença a algun llinatge o a algun lloc és com a mínim conflictiu. Emeterio Payá, que es va quedar a viure a Mèxic i és autor d'un llibre sobre la història de l'expedició, ho va sintetitzar molt bé en una entrevista de l'any 2002, poc abans de morir a Morèlia, quan li van preguntar si a aquells nens i nenes els van salvar la vida pel fet d'haver-los enviat a Mèxic:

Los sentimientos de desarraigo patrio y de abandono paterno han creado en algunos de nosotros algo así como un trauma colectivo, el cual nos mantiene enfermizamente hermanados después de tantos años, unidos por una orfandad compartida, hermandad de poca efectividad y escasos resultados prácticos, a no ser el muy dudoso de crearnos una identidad de la que carecemos. Españoles o mexicanos. Nuestra verdadera patria será siempre Morelia, y nosotros sus desdichados hijos: *Los niños de Morelia*⁴⁰¹

Un altre indicador dels danys emocionals que van patir els membres d'aquest col·lectiu són els que donava Dolores Pla l'any 1985 sobre la taxa de suïcidis en el grup. Pla —que admetia no haver localitzat 96 dels 457 infants— havia identificat dos casos de suïcida i comparava aquest índex amb el de la taxa de suïcidis del Districte Federal l'any de major incidència (1952). La comparativa és brutal: si féssim les dades homogènies els 18 casos per cada 100.000 habitants de la capital quedarien àmpliament superats amb els 555 que tocarien si apliquéssim l'índex del col·lectiu de 'Nens de Morèlia'...⁴⁰³

Malgrat tot, tant Agustí Garulo Pujol com Antoni López Pujol se'n van sortir sols a la vida, van formar i van mantenir una família amb recursos propis, van tenir fills i filles i avui dia tenen una jubilació sense entrebancs. En l'àmbit econòmic, però, el cas de l'Agustí afegeix una nota negativa particular. El 24 de gener de 2005 el Govern espanyol va reconèixer la condició de víctimes del franquisme als 'Nens de Morèlia' i, per tant, tenien dret a cobrar una pensió anual de 6.090 euros.⁴⁰⁴ L'Agustí no ha pogut accedir mai a aquesta pensió perquè amb el cognom canviat no pot demostrar que sigui l'Agustí López Pujol que figura a les llistes i a tots els papers que es conserven del viatge en els arxius oficials. Lògicament em va demanar que ho fes constar en el meu treball, perquè ho considera injust, i sens dubte ho és.

La bibliografia, però, recull casos molt més dramàtics: la dels 'Nens de Morèlia' que, per diferents motius, no han tingut una jubilació digna i s'han hagut de moure en l'estretor, tot esperant una pensió del Govern espanyol que fins al 2005 no va deixar de considerar-los 'no con-

Antoni Pujol amb la seva filla, a Los Angeles (Califòrnia), circa 1975.

tributius' o bé ciutadans d'un altre país... No cal dir que alguns d'ells no han pogut arribar a temps per cobrar l'ajuda.

Probablement és impossible saber amb exactitud què va passar amb tots els 'Nens de Morèlia'. De fet, crec que els dos casos d'aquest treball són dels més desconeguts pels investigadors que han tractat el tema (la majoria des de Mèxic). Dolores Pla, l'any 1985, va aconseguir dades suficients d'uns 350 nens i nenes. De 96 ja no en va aconseguir res (inclosos els dos hospitalencs).⁴⁰⁵ En aquell moment, els 'Nens de Morèlia' tenien entre cinquanta i seixanta i pocs anys. Va trobar que 61 havien tornat a Espanya (tot i que aquesta xifra en realitat devia ser superior, si s'afegia part de la gent que no havia trobat). En aquell moment, més de la meitat encara no tenien la nacionalitat mexicana.⁴⁰⁶ Al desembre del 2001, Emeterio Payá deia que no tenia localitzats 130 dels membres de l'expedició, dels quals suposava que o bé havien retornat a Espanya, o bé estaven dispersos per Mèxic o bé s'havien d'afegir als 115 companys que aleshores ja tenia la certesa que eren morts. Però el seus nombres no semblen molt fiables. Dels localitzats, Payá explicava que 125 vivien a Espanya, 185 a la capital de Mèxic, 50 més disseminats per la resta del país mexicà, 20 als Estats Units, 3 a Veneçuela, 2 a l'Amèrica Central i un a França, però si féu un recompte dels números sembla que no quadren gaire (surten un total que supera el nombre de nens i nenes que van formar l'expedició). Coneixia l'activitat de 137 membres del grup: 15 industrials, 25 comerciants, 12 professionals i 85 dedicats a altres activitats.⁴⁰⁷ L'any 2010, César Alcalá publicava sense citar fonts que dels 457 nens i nenes que van arribar a Morèlia encara en vivien 140. D'aquests, 20 eren a Espanya i la resta a Mèxic⁴⁰⁸ (aquesta darrera dada no és del tot correcta perquè, com a mínim, n'hi ha un que no viu a Mèxic, Antoni López Pujol, que encara és viu als Estats Units). Si les xifres anteriors són certes, en la primera dècada del segle XXI haurien mort aproximadament una tercera part dels membres de l'expedició. Una altra dada que em sembla interessant, tot i que no estigui quantificada, és la que donava el 2005 Alicia Altied, quan explicava que els nens que es van quedar a viure a Mèxic es van acabar integrant a la societat d'aquell país, "en el seno de una clase media o media-baja, aunque algunos prosperaron".⁴⁰⁹

Després del que he vist, crec que l'enquesta impossible a tots els 'Nens de Morèlia' ens hauria donat un ple acord al voltant de la frase d'un d'ells: "Tant de bo mai més hagin d'haver 'Nens de Morèlia' al món".⁴¹⁰ Malauradament, sembla difícil de complir en el món actual.